

Summary

The article dwells upon the conditions and fate of cossacks' farms-zymivnyks in the end of the XVIIIth century. It is shown, that by destroying cossacks' farms the government had taken the guilt of turning Ukraine into the "wild plain" just to spend huge sums of money for inhabiting it later.

I. Ф. Ковальова

КОЗАЦЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПРИСАМАР'Я ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДОСЛІДЖЕННЯМИ

Для вітчизняної та зарубіжної історіографії є традиційним звернення до проблеми виникнення українського козацтва, зокрема пошуку генетичних попередників останнього у племенах і народах, які населяли Великий Степовий кордон протягом багатьох століть. Саме ці пошуки визначили головний напрямок наукових досліджень колективу Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара протягом 2001-2009 років, спрямованих на пошук матеріальних свідчень існування у пониззі р. Самара найдавніших козацьких пам'яток, зокрема містечка Самарь, поійменованого у відомій грамоті польського короля Стефана Баторія від 1576 р. вже як "старовинне". Саме археологічним джерелам належить вирішальна роль у встановленні місцезнаходження козацьких пам'яток Нижнього Присамар'я та висвітленні різних сторін їх буття.

Самара, "свята річка" запорозького козацтва, належить до лівих припливів Дніпра, який впадає у нього перед першим, за течією, Кодацьким порогом. Загальна площа її басейну становить 22600 км².

Присамар'я разом із Приоріллям у фізико-географічній характеристиці відповідає пограниччю між лісостеповою і степовою зонами із переважанням ознак першої. Для його позначення відомим природознавцем В.В. Докучаєвим ще у XIX ст. було запропоновано спеціальний термін "Передстеп", який підкреслював природну своєрідність району [1, с.5,89], що знайшло у подальшому підтвердження в археологічних матеріалах [2; 3]. Саме тут, у контактній зоні, найбільш яскраво позначились протистояння та взаємодія етнічних угруповань, які мали різне походження та мови, полярну спрямованість господарської діяльності та життєвого устрою. Вивчення цих процесів – актуальне завдання, від рішення якого залежить успішна розробка багатьох питань давньої і середньовічної історії України.

Із вторгненням у надазовсько-чорноморські степи значних тюркомовних етносів, до яких належали печеніги, торки та кумани-половці, межа із Степом дещо пересувається на північ. По р. Самарі, котра в руських літописах іменувалася Снепородом, проходив кордон між Руссю та половецьким Степом [4]. Монголо-татарська навала і наступне панування докорінно змінили політичну ситуацію в Степу і заклали підвалини нової адміністративно-державної системи – Золотої Орди, з діяльністю котрої пов'язано виникнення перших сторож із митницями на річкових бродах та при перевозах.

Саме рештки такого поселення XIV ст. з митницею при перевозі було відкрито археологічними дослідженнями на місці майбутнього козацького містечка Самарь [5]. Подібне поселення XIII-XIV ст. із поліетнічним слов'яно-кочовницьким населенням та монголо-татарською митницею існувало також на розі лівого берега Самари поблизу перевозу через Дніпро [6; 7]. В цих степових осередках, а ще більше – під захистом "дубової товщі", як пише про безкраї самарські ліси Д.І. Яворницький, відбувалося формування людини нової вдачі, вільної від забобонів як старої язичницької, так і християнської моралі, яка розірвала пуповину, що зв'язувала її з родиною, кланом, людиною, яка вище за все ставила волю й відданість товариству. Втікачі від князівської й ханської влади, ізгої, вони збивалися у ватаги, в яких діяв єдиний закон – власної військової честі і за якими в історичній літературі закріплено назву "бродників" чи "берладників".

Не торкаючись питання відносно правомірності виведення низового дніпровського козацтва від останніх, оскільки ця тема має як своїх прихильників, так і супротивників, констатуємо, що за матеріалами багаторічних розкопок саме такий шлях виникнення козацтва як соціального явища вважаємо найбільш вірогідним.

На жаль, більшість письмових джерел не відбиває у собі цього надраннього етапу його формування. Про "козаків" на Самарі майже відсутні відомості чи вони мають дещо легендарний характер. Так, зустрічаємо у церковній історії розповідь про самарських рибалок, які готували їжу і показували навколишню місцевість князю Київському Володимирові під час його подорожі Дніпром у 988 році [7, с.44-45]. Польський хроніст Бартош Папроцький, описуючи історію Кшиштофа Зборовського, котрий став запорозьким гетьманом у 80-х рр. XVI ст., повідомляє, що на Самарі той знайшов 200 "річкових козаків", які промишляють лише звіра та рибу, добуваючи їх іншим людям на їжу [8, с.20].

Документально існування козацьких осередків у Присамар'ї вперше знаходимо у грамоті Стефана Баторія від 1576 року, підтверженій універсалом Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. [9, с.28].

Археологічно це датування базується на знахідках торговельних пломб від 1524, 1525 та 1624 рр. та нумізматичними матеріалами з розкопок Самарі.

Сьогодні містечко Самарь (поблизу сел. Шевченко м. Дніпропетровська) є єдиною пам'яткою козацької доби, яка забезпечує не лише можливість отримання максимально повної і різносторонньої інформації, але й підтверджує безперервність урбаністичного процесу у Наддніпрянському регіоні. Для нього було обрано стратегічно оптимальне місце: при злитті р. Самари із притоками Кримкою та Кривою Самарою. Реліктові дубові хащі та величезні болота із заростями очерету забезпечували захист від нападів, як і височінь берега, яка сягала 40-50 м над ординаром.

Судячи по зображенню на адміністративній печатці м. Самарь, знайденої під час розкопок, остання мала систему валів із частоколом та двома баштами при брамі [10, с.45]. Внутрішня площа була забудована наземними спорудами, аналогічними січовим куреням.

За даними розкопок можемо констатувати переважання у житловій забудові Самарі XVII ст. заглиблених у ґрунт будівель-землянок із плетнево-каркасною надбудовою стін. Простежено облицювання внутрішніх стін деревом, наявність входів-пандусів, інколи – приставних драбин.

У 2005-2007 рр. досліджено приміщення шинку поблизу перевозу, який існував, за нумізматичними знахідками, протягом XVII ст. Величезна напівземлянка опалювалася піччю, декорованою керамічними кахлями. До основного приміщення прилягала менша за розмірами "кухня" та льох. Знахідки становлять глиняний та скляний питний посуд, терези та ваги до них, численні монети дрібних номіналів: європейського, російського та кримсько-татарського походження [11].

Із ранньою Самарою пов'язані чисельні знахідки торговельно-ремісничого спрямування. До останніх належать товарні пломби, які є свідченням міжнародних торговельних зносин Присамар'я [12], західноєвропейські рахункові жетони, предмети західноєвропейського та східного імпорту.

Значну групу становлять особисті печатки, які вказують на заняття їх власників, наприклад "печать добра человека" купця із Новгорода, або печатка із відомим біблейським сюжетом "Суд царя Соломона" [13, с.78,81].

Засвідчено існування металообробки, ювелірного виробництва, деревообробки. Мешканці Самарі займалися полюванням, тримали свійських тварин, однак, головне місце у господарській діяльності належить рибальству. Рибальські гачки, блешні, пристосування до виготовлення сіток, керамічні грузила, риб'яча луска та кістки риб осетрових й карпових порід насичують культурний шар у прибережній частині [14].

Про місце, яке належить Самарі у конфесійному житті регіону свідчить згадка Д.І. Яворницького про церкву Покрова Пресвятої Богородиці XVI ст. [9, с.263]. Чисельні знахідки натільних хрестів доводять належності більшості населення до православ'я. Разом із тим відкрито поховання за мусульманським обрядом.

Наприкінці XVII ст., у 1688 р., за умов зовнішньої політики російського царського уряду, спрямованої на боротьбу із Кримом та обмеження козацьких "вольностей", поряд із м. Самар'ю будується Новогородицька (вона ж Богородицька) фортеця. Визначна роль у її будівництві належить гетьману Івану Мазепі. Будівництво велось за проектом голландського інженера полковника Вазалю (фон-Зален, Фонзалін). Побудований за писемними джерелами опис Новогородицької фортеці вміщено у нарисі О.В. Харлана в книзі "Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI-XVIII століть в історії Дніпропетровська" [15, с.57-67].

Археологічні дослідження, які тривають близько 10 років, доповнюють і уточнюють картографічні та писемні джерела. Співставлення існуючих планів забудови фортеці із відкритими під час археологічних досліджень об'єктами, дозволяють отримати досить повну картину.

Сьогодні загальна площа розкопів становить 1680 м². Особливо інформативним є суцільне дослідження площ, що прилягають до так званих Самарських воріт, де відкрито 9 житлових споруд – наземних та землянок – разом із господарськими приміщеннями [16, с.59-61; 17, с.62-69; 18, с.70-72]. Найраніше з них датуються за нумізматичними знахідками часом Олексія Михайловича – Петра I, тобто кінцем XVII ст.; основна частина – 30-40 рр. XVII ст. і лише окремі належать до кінця XVIII ст. Синтез письмових та археологічних джерел дозволяє інтерпретувати знахідки, які відбивають зміни у національному складі гарнізону фортеці. Якщо на ранньому етапі до його складу входили переважно російські війська, до яких належали розформовані під час повстання 1698 р. московські стрільці з Путивлю [19, с.43], то в наступному бачимо у складі гарнізону представників українських полків, а серед офіцерів – українську старшину [18, с.72-73].

Особливу цікавість мають розкопки т. зв. "Садиби полковника", на якій досліджено 2 житла та 8 господарських ям. Заслуговує згадки знахідка чоловічого масивного срібного персня-печатки, на щитку якої викарбуваний герб роду Трусевичів. Про високий військовий ранг останнього свідчать знахідки у житлі золочених гудзиків від мундиру [16, с.59-60]. Привертає увагу різноманітність та коштовність виробів зі скла, порцеляни, в тому числі імпортованих. Разом з тим, типовий для вжитку

української заможної старшини набір речей та печатка підтверджує перебування у складі офіцерів Богородицької фортеці її представників.

У 2008-2009 рр. на ділянці розкопу під назвою “Митниця”, заснованому на знахідці копії печатки Великої Московської митниці, було також досліджено офіцерське житло, з якого також походить особиста печатка із зображенням герба, наближеного до гербу французьких Бурбонів. Ім'я володаря залишилося невідомим [17, с.67].

Сьогодні з території фортеці походить велика і різноманітна колекція холодної та вогнепальної зброї, зокрема, артилерійського начиння, а також вагомі свідчення бойових дій, що тут відбувалися [20, с.125-129]. Так, велику кількість ядер, уламків бомб, протикорабельних набоїв-кніпелів знайдено в північній частині посаду. Ці знахідки пов'язані із облогою фортеці військом самопроголошеного гетьмана Петрика (П.І. Іваненка) 1692 р. [9, с.119].

Другий район бойових дій визначено за скупченням ядер, кніпелів та картечі поблизу Самарських воріт, що свідчить про обстріл фортеці з боку р. Самари. Ці знахідки відповідають повідомленню Д.І. Яворницького про невдалу спробу турецько-татарських військ під проводом Девлет-Гірея оволодіти фортецею у 1711 р. [9, с.368].

Дослідженнями останніх років охоплено як саму фортецю, так і посад, чи “нижнє місто”. У 2009 р. було відкрито цвинтар, на якому ховали т.зв. “лопатників” – селян, котрих у кількості 10 тис. нагнали для будівництва фортеці.

Ці та інші речові знахідки (всього близько 20 тис. екз.) дають можливість відновити майже усі сторони життя середньовічного козацького містечка Самарь та Новобогородицької фортеці XVII-XVIII ст. [21].

Разом із тим, до сьогодення спостерігається деяке нехтування археологічними джерелами, тим більше – переглядом на підставі останніх давно вкорінених хибних стереотипів. Останнє засвідчує співставлення текстів двох видань енциклопедії “Українське козацтво”, які залишають поза розглядом новітні матеріали з історії Самарі – Новобогородицької фортеці.

Джерела та література

1. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь. – М., 1963.
2. Ковалева И.Ф. История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К., 1987.
3. Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины. – Д., 1995.
4. Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990.
5. Шалобудов В.М. Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці // Вісник Дніпропетровського університету. Серія “Історія та археологія”. – Д., 2004. – № 5.
6. Бінкевич В.В. “...Град ім'ям Пересічень”: краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпоріжжя. – Д., 2008.
7. Феодосій (Макаревський) Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Д., 2000.
8. Pomietniki do życia i sprawy Samuela i Krzyztofa Zborowskich. – Lwów, 1846.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990-1991. – Т. 1.
10. Ковалева И.Ф. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Д., 2003.
11. Ковальова І.Ф. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці // Січеславський альманах: [зб. наук. праць з історії українського козацтва]. – Вип. 1. – Д., 2005.
12. Ковальова І.Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2003.
13. Ковальова І.Ф. Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008.
14. Шалобудов В.М. Рибальські блешні XVII-XVIII ст. з пониззя р. Самари // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008.
15. Харлан О.В. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI-XVII століть в історії Дніпропетровська. – К., 2008.
16. Ковальова І.Ф. Дослідження Богородицької фортеці 2007 року // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008.
17. Ковальова І.Ф. Дослідження Богородицької фортеці у 2008 р. // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008.
18. Ковальова І.Ф. Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735-1739 рр. // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008.
19. Векленко В.О. Нові дані про заснування Богородицької фортеці та перші десятиліття її існування // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008.

20. Шалобудов В.М. Свідчення використання протикорабельної артилерії у матеріалах Богородицької фортеці // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008.
21. Ковальова І.Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Д., 2007.

Summary

The article is dedicated to the archeological research of Cossack memorials in Prysamarye (Samara region). The conclusion about necessary of using archeological data in Cossack studies has been proved.

T. Srogosz

DYWIZJA UKRAIŃSKA I PODOLSKA WOBEC WKROCZENIA ARMII ROSYJSKIEJ DO RZECZYPOSPOLITEJ W 1783 ROKU

Ostatnie ćwierćwiecze XVIII w. przyniosło zasadnicze zmiany w układzie sił na Morzu Czarnym i na Bałkanach. Takie wydarzenia, jak traktat w Küczuk Kainardzi (1774), czy aneksja Krymu (1783) wzbudziły niepokój nie tylko w Stambule, ale również w innych stolicach europejskich. Na sukcesy Katarzyny II i jej dalsze plany wobec Turcji patrzono nawet w Londynie z rosnącym niepokojem [4, 300]. Jednak sukcesy oręża rosyjskiego okazały się na tyle silnym argumentem, że wszystkie dyskusje na temat utrzymania status quo w tym regionie były bezskuteczne [5, passim]. Ekspansja imperium Katarzyny II w tym kierunku niosła za sobą intensywną kolonizację południowych prowincji państwa rosyjskiego i zaanektowanych terytoriów, którą kierował książę taurydzki (od 1784 r.) Grigorij Potiomkin [7, 287-346]. W 1778 r. caryca wezwała wszystkich chrześcijan znajdujących się na Krymie do przesiedlenia się na tereny południowych guberni rosyjskich. Przy pomocy armii operacja ta została przeprowadzona sprawnie i około 30 000 osób opuściło granice Chanatu Krymskiego. Jednocześnie nad Dnieprem zaczęto budowę dużych ośrodków miejskich (Jekaterynosław, Chersoń). Książę Potiomkin był w swoim żywiole, patronował lub nawet osobiście opracowywał projekty kolonizacji rosyjskiego Południa.

Traktat w Küczuk Kainardzi nie stanowił w sprawie Krymu zadawalającego rozwiązania zarówno dla Rosji, która nie kryła swych apetytów na aneksję ziem Chanatu, jak też zwłaszcza dla Turcji, chcącej przywrócić stan sprzed 1774 r. Rosyjsko-turecka konwencja w Ainali-Kawak z 1779 r. potwierdziła warunki traktatu w Küczuk Kainardzi, ponieważ żadne z państw europejskich nie chciało również wówczas interweniować w sprawie utrzymania równowagi w basenie Morza Czarnego. Turcja zobowiązała się uznać dożywotnią władzę prorosyjskiego chana Szahina Gireja, nie mieszać się w wewnętrzne sprawy Krymu, zrezygnowała też z religijnego zwierzchnictwa nad Chanatem. Rosja obiecała wycofać swoje wojska z Krymu, oddała też Turcji skrawek terenu koło Oczakowa. W kolejnych latach trwały spory chana z opozycją, rozruchy, które stały się doskonałym pretekstem do interwencji rosyjskiej. Latem 1782 r. armia carska pod dowództwem księcia Potiomkina wkroczyła na Krym i rozproszyła powstańców. Pod osłoną bagnetów rosyjskich Szahin Girej powrócił do Bachczysaraju i rozpoczął ostre represje wobec przeciwników politycznych, co jednak nie doprowadziło do stabilizacji. Katarzyna II i jej faworyt postanowili wobec tego zakończyć „tatarską anarchię”.

Jeszcze w 1782 r. książę Potiomkin sondował wśród arystokracji tatarskiej opinie na temat przyłączenia Krymu do Rosji [8, 272]. W memoriale skierowanym do carycy uzasadniał konieczność włączenia tego obszaru pod jej panowanie. W marcu 1783 r. przebywał w Petersburgu, gdzie omawiał z Katarzyną II szczegółowy plan aneksji Krymu. Jeszcze wtedy liczone się z reakcją stolic europejskich, ale wątpliwości te rozwiął list od cesarza austriackiego Józefa II, w którym nie znaleziono podstaw do obaw o podjęcie zdecydowanych kroków w obronie niepodległości Chanatu. W Petersburgu liczone się jedynie, że ekspansja spotka się z kontrakcją Prus, co może doprowadzić do konfliktu militarnego lub zgody na ekwiwalenty dla króla Fryderyka II w postaci ziem Rzeczypospolitej (Gdańsk i Toruń, a być może część Wielkopolski) [6, 571]. Imperatorowa wydała 8 kwietnia 1783 r. manifest, w którym ogłosiła przyłączenie Krymu do Rosji, obarczając winą Turcję za nie dotrzymywanie traktatów oraz obiecując tolerancję dla ludności tatarskiej i zrównanie jej praw ze statusem odpowiednich stanów w państwie rosyjskim.

Plan akcji przyłączenia Krymu przewidywał też wkroczenie żołnierzy rosyjskich na terytorium Rzeczypospolitej w celu ochrony skrzydła głównych sił inwazyjnych od strony Mołdawii i Wołoszczyzny, a być może Prus, ewentualnie zneutralizowania nastrojów szlachty polskiej (pamiętano o pomocy tureckiej dla konfederatów barskich). Od 1781 r., czyli od dymisji Nikity Panina i wzrostu wpływów na politykę zagraniczną Potiomkina, który był zwolennikiem rozluźnienia kurateli, armia rosyjska nie stacjonowała w granicach Rzeczypospolitej [11, 191]. Jednak wobec planów aneksji Krymu zaszła polityczna i strategiczna konieczność szerzej zakrojonych działań.